

ДИПЛОМАТИЯЛЫК ДОКУМЕНТТЕРДИН ТИЛИ ЖАНА СТИЛИ ЯЗЫК И СТИЛЬ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТОВ

THE LANGUAGE AND STYLE OF THE DIPLOMATIC DOCUMENTS

Макалада дипломатия тилинин стилдик өзгөчөлүктөрүнө кеңири көңүл бурулуп, аны айырмалап турган учурлар каралган. Термин, лексика түшүнүктөрүнүн аныктамалары каралып, алардын айырмасы көрсөтүлгөн. Учурдагы дипломатиялык тилди өзгөчөлөнтүп турган терминдер менен кесиптик лексиканын дипломатиялык документтерде колдонулушу талдоого алынган.

Ачкыч сөздөр: лексика, термин, кесиптик лексика, интернационалдык терминдер, кабыл алынган сөздөр, стилистикалык өзгөчөлүктөр, дипломатиялык терминдер.

В статье обращено внимание на стилистические особенности дипломатического языка и рассмотрены примеры, отличающие этот язык от других. Рассмотрены такие понятия, как термин, профессиональная лексика и указаны их отличия. А также употребление терминов и профессиональной лексики в дипломатических документах.

Ключевые слова: лексика, термин, профессиональная лексика, интернациональные термины, заимствованные слова, стилистические особенности, дипломатические термины.

The paper drew attention to the stylistic features of the diplomatic language and is considered examples that distinguish this language from others. This article considers such concepts as the term, professional vocabulary and shows their differences. As well as the usage of terms and professional vocabulary, this gives to the diplomatic language the stylistic features in the diplomatic documents.

Keywords: vocabulary, term, professional vocabulary, international terms, loanwords, stylistic features, diplomatic terms.

Кыргыз тилинин жалпы эле кесиптик лексикасы ХХ-кылымдын 90-жылдарынан тартып жаңы демге ээ болуп, илимий кызыгууну туудурууда. Октябрь революциясына чейинки кыргыз дипломатиясынын өнүгүү тарыхын карап көрсөк элчилик каттар ар убак кыргыз тилинде эле жүргүзүлүп келген. Бүгүнкү күндө ошол унутулуп кеткен дипломатиялык тексттерге, тексттердеги айрым сөздөргө кайрадан көңүл бурулуп, аларга жаңы баа берилип жаткан учур. Дипломатия тили абдан бай жана көп кырдуу. Дипломатиялык тил деген түшүнүк эки мааниге ээ. Биринчиси, бул тил расмий дипломатиялык мамилелерди түзүүдө жана эл аралык келишимдерди жазууда колдонулат. Экинчиси, бул атайы терминдердин жана фразалардын жыйындысынан куралган жалпы кабыл алган дипломатиялык сөздүк.

Бүгүнкү учурда эл аралык документтерди жүргүзүүдө жана расмий дипломатиялык алакаларды түзүүдө сөзсүз кабыл алынган бирдиктүү тил колдонулбайт. Бара-бара дипломатияда тилдердин тең укуктуулугу принциби бекемделүүдө, ал эми тышкы байланыштарды ишке ашырган мамлекеттик органдар дипломатиялык кат алышууларды өз тилдеринде жүргүзүүдө.

Дипломатиялык тилди дипломаттын лексиконуна кирген атайы терминдердин жана фразалардын жыйындысы катары карай турган болсок, дипломаттын тили врачтын, же болбосо юристтин тилиндей эле бөтөнчөлүккө ээ болору анык. Дипломатиялык тилге

көбүнчө латын жана француз тилинен кирген эл аралык дипломатиялык терминологияны жана эл аралык укук терминологиясын колдонуу мүнөздүү, мисалы: *консул, атташе, конвенция, демарш* ж.б. Мунун себеби Орто кылымдарда дипломатиянын тили катары латын тили, кийинчерээк француз тили кабыл алынгандыгында.

Ар бир дипломат *модус вивенди, вето(тыюу), статус-кво, пакта сунт серванта* ж.б. у.с. терминдерди жана түшүнүктөрдү бир мааниде кабыл алып, өз кебинде кеңири колдонуу анык. Кээде дипломатиялык тексттерде латын терминдери жана айтылыштары латын жазмасында колдонулуп келет: *persona non grata, status quo* ж.у.с. Адабий тилде терминдик мааниге ээ болбогон сөз жана сөз айкаштары дипломатиялык тексттерде термин катары колдонулуп келгендиги, аларды башка тексттерден айырмалап турат: *протокол* (эл аралык байланышууда жалпы кабыл алган эрежелердин жыйындысы), *тарап* (сүйлөшүүлөргө катышкан мамлекет жана анын өкмөтү) ж.у.с. Дипломатиялык документтерде салтанаттуу стилге ээ болгон сөздөр көп колдонулат, алар бул тексттерге салтанаттуулук берип турат: *кадырлуу конок, сылык визит, коштоп жүрүүчүлөр* ж.б. Курамына тарыхый сөздөр кирген этикет лексикасы да колдонулуп келет. Алар көбүнчө башка мамлекеттердин өкүлдөрүнө кайрылууда, алардын титулдарын белгилөөдө пайдаланылат: *улуу урматтуу, улуу даражалуу, улуу мартабалуу падыша, канзаада, мырза, айым*, ошондой эле этикет лексикага жакын комплиментардык лексика (протоколдук расмий дипломатиялык сылыктык формулалары): *өз урматын билдирүү менен, терең урматтоомду ырастап кетем, урматтоомду күбөлөндүрүп кетем*.

Дипломатиялык тилге эмоционалдык-экспрессивдүүлүк мүнөздүү, мындай сапатка ээ болуу публицистикалык стилге да окшоштукту пайда кылат: *Биз ... каралган суроолордун баарын чоң кызыгуу менен карап чыктык*.

Учурда кыргыз тилинин дипломатиялык лексикасы да, башка кесиптердин лексикасындай эле көптөгөн неологизмдердин, кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен баюуда. Кыргыз тилинин дипломатиялык лексикасы туурасында сөз баштоодон мурун ишибиздин негизги түшүнүктөрү болгон “лексика” жана “термин” сөздөрүнүн маанисине токтолуп кетсек.

Лексика (грек. *lexikos* -сөзгө тиешелүү) – тилдеги сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк курамы. “Лексика” термини сөздүк курамдын айрым катмарларына карата да колдонулуп келет, мисалы; тиричилик, поэтикалык, иштиктүү лексика, тигил же бул акын-жазуучу колдонгон бардык сөздөрдү белгилөөчү лексика: Айтматовдун лексикасы, Толстойдун лексикасы ж.б. ошондой эле белгилүү бир көркөм чыгармада колдонулган бардык сөздөрдү көрсөтүү үчүн да колдонулат: “Сынган кылычтын” лексикасы ж.б.

Лексика тарых менен тыгыз байланышта, ошондуктан ар бир тилдин лексикасынын өзгөрүүсүнөн тарыхтын өнүгүүсүн байкоого болот. Дипломатия жана эл аралык байланыш тармагы дүйнөлүк тарых менен жеке мамлекеттин тарыхынын ортосундагы байланышты чагылдырган лексикалык түшүнүктөргө ээ. Ааламдашуу доорунда тилдердин ортосунда кеңири колдонулган эл аралык терминдер көбөйүүдө, алардын баары кабыл алынган сөз катары кыргыз тилинин жалпы дипломатиялык лексикасын байытып келет. Албетте, мындай лексика бөтөнчөлүккө ээ лексика болуп эсептелет, себеби колдонулуу чөйрөсү чектелген. Бул лексика колдонгон социалдык чөйрөгө гана түшүнүктүү, бирок мындай лексика жалпы кыргыз тилинин лексикасынын кеңейишине алып келет. Чектелген лексикага кесиптик-терминологиялык лексика да кирет.

Кесиптик-терминологиялык лексика деп жалпыланып айтылганы менен бул лексика өзүнчө майдаланып кетет, себеби ар бир кесиптин, адистиктин кебинде гана колдонула турган жана өздөрүнө гана түшүнүктүү терминдер жана профессионализмдер бар. Алар тигил же бул кесипке, илимдин тармагына мүнөздүү атайын түшүнүктөрдү, куралдарды, эмгек процессин туюндурушат. Мисалы, биз карап жаткан дипломатиялык тилдин өзүнө гана тиешелүү терминдер системасы бар. Бирок, ошол эле учурда эл аралык терминдер да жыш колдонулат. Мунун себеби, орто кылымдарда Батыш Европада жалпы дипломатиянын тили катары латын тили, андан кийин француз тили (XVIII-XIX к.к.)

колдонулуп келгендигинде. Дипломатиялык терминдердин дээрлик көбү латын жана француз тилинде болгондугу да ошондуктан болуп саналат.

Кесиптик-терминологиялык сөздөр эки чоң катмарга бөлүнүшөт: 1) терминологиялык лексика; 2) кесиптик лексика

Терминологиялык лексика, терминдерди гана өзүнө камтыйт. Терминди бейтарап лексикадагы тиги же бу сөздөн айырмалоочу жана анын өзүнө гана коюлуучу талаптар терминология теоретиктери тарабынан иштелип чыккан. Берилген аныктамаларда терминдин белгилүү бир гана түшүнүктү билдирүү жөндөмдүүлүгү; кандай гана түшүнүк болбосун, аны билдирүүчү, атоочу терминдин кыска (бир сөздөн туруусу) артыкчылыгы негизги шарт болуп келет. Термин үчүн синонимдин болушу туура эмес. Ошентип, термин деген сөздүн аныктамаларын карап өтсөк, аларда белгилүү бир түшүнүктөрдү так атоо үчүн алынып, көбүнчө бир мааниде колдонулган сөздөр же сөз айкалыштары. Терминдик сөздөр башка сөздөрдөн айырмаланып, көп маанилүүлүккө, өтмө маанилүүлүккө, экспрессивдүүлүккө ээ эмес. Көбүнчө бир манилүү келип, түшүнүктөрдүн мазмунун, негизги өзгөчөлүктөрүн так чагылдырат. М.В. Сергевнинанын макаласындагы терминге берилген аныктамасына толугу менен кошулабыз, анда “В нашем понимании **термин** – это полное слово или сокращенное слово или непредикативное словосочетание, основной функцией которого является обозначение профессиональных понятий и отражающее взаимосвязь и взаимоотношения этих понятий в соответствующей области знания” [1. 46-б.] деп айтылган. Б.Ө. Орузбаеванын терминге берген аныктамасында да бул түшүнүккө кыска, бирок өтө так токтолгон: “**Термин** (латынча terminus) – чек. Илимдеги түшүнүктөрдүн паспорту. Ошентип, термин дегенибиз өзүнчө бир башка, өзгөчөлөнгөн сөз эмес, жалпы лексикадагы эле, бирок белгилүү илимий түшүнүктү так, кыска атоо максатында атайын колдонулган сөз” [2]. Жогоруда келтирилген Б.Ө. Орузбаевнын “Кыргыз терминологиясы” китебиндеги аныктамада терминдин пайда болушу, жасалыш жаратылышын түшүндүргөн учуру бар. Термин жалаң гана кабыл алынган сөздөр аркылуу эле эмес, жалпы лексикадан алынган сөздөрдөн да жасалышы белгиленген. Ушул эле маселени окумуштуу С.Д.Шелов “Терминология и характерная лексика” макаласында мындайча белгилейт: “Поскольку речь идет о термине как о слове или словосочетании, постольку и план его выражения следует понимать широко: в него входят и фонетические, и фонологические, и морфологические, и синтаксические характеристики. Оценивая с этой точки зрения, можно заметить следующее. С одной стороны, можно согласиться с тем, что “одно и то же слово в данном словарном составе существовать и как термин и как обычное слово” [3]. Ошентип, термин илим-билим, өнөр, техника, өндүрүш тармактарына тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так белгилөө үчүн тандалып алынган сөз же сөз айкашы. Ал башка сөздөрдөн системдүүлүгү, бир маанилүүлүгү, экспрессиянын жоктугу, стиль жактан бейтараптуулугу, колдонуш жактан чектелгендиги, контекстке көз каранды эместиги менен айырмаланат

Дагы бир көңүл бурулуучу маселе кесиптик лексика менен терминдерди айырмалай билүү. Терминология илиминде ушул маселеге байланыштуу ар түрдүү пикирлерди термин менен кесиптик лексиканы так айырмалоо максатында келтирип кетүүгө болот. Алсак окумуштуу С.Д.Шелов “Терминология и характерная лексика” макаласында бул маселеге төмөнкүчө карайт: “Возвращаясь к поставленному вопросу, мы можем отметить яркую черту всех приведенных примеров: характерность употребления соответствующих слов для данных тематических и профессиональных областей. Именно это качество и может, с нашей точки зрения, лечь в основу номинации соответствующего явления.....Таким образом, на семантических основаниях можно выделить в общей совокупности слов, имеющих пометку “спец” два класса лексики: терминологическую и характерную лексику” [4.]. Ал эми окумуштуу лингвист А.Жалилов кесиптик лексикага кандайдыр бир өндүрүштүн, чарбанын тармагында же ар кыл өнөр-кесип тарабында колдонулуп, ошол чөйрөдө иштеген адамдарга гана түшүнүктүү болгон сөздөрдү киргизген. Кесиптик лексика белгилүү бир кесип менен алектенген адамдардын тобун тейлегендигин айтып, социалдык жактан терминдер сыяктуу чектелүү болот, бирок алар тийиштүү түшүнүктөрдү атайын туюндуруу үчүн терминдердей расмий түрдө кабыл

алынбай, өзүнө таандык кесиптеги адамдардын оозеки кебинде колдонула бергендигин белгилеп кеткен. Демек, кесиптик лексиканын терминдерден айырмасы, анын расмий эместигинде жана оозеки кепте көп колдонулгандыгында.

Учурдагы кыргыз тилинин дипломатиялык лексикасына назар салсак кесиптик лексикасы да, терминологиясы да жаңыдан калыптанып, тектеш тилдердин тажрыйбасына таянып көп сөздөр толукталууда, жаралууда, терминдерди жасоо моделдерине ылайык, кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинин морфологиясынын мыйзамдарына баш ийдирилип, көптөгөн терминдик сөз айкаштар, термин сөздөр пайда болууда. Мисалы: *жаран, жарандык, жарандыксыз жасак, расмий өкүл, мамлекеттин өкүлчүлүгү, атайын жана ыйгарым укуктуу элчи, элчилик, мыйзамдуулук, визалык, аккредиттөө, натуралдаштыруу, демаркациялоо, дипломатиялык миссия*, ж.б. Кабыл алынган сөздөрдүн өзүн өзгөртүүсүз колдонуу да жыш кездешкен факт: *дипломатия, акт, курьер, консул, агреман, дуайен* ж.б. Учурдагы кыргыз тилинин дипломатиялык лексикасынын курамына кирген терминдерди лексика-семантикалык жактан үч топко:

1) кыргыз тилиндеги терминдер; 2) интернационалдык терминдер; 3) кыргызча терминдер менен интернационалдык терминдердин айкалышынан келип чыккан терминдер деп бөлүүгө болот. Терминдерди изилдөөдө терминдерди колдонуу чөйрөсүн аныктоо зарыл, себеби терминдин эң негизги касиеттери анын өз функцияларын аткара баштаганда гана көрүнө баштайт. Терминдерди колдонуу чөйрөлөрүнүн бири – сөздүктөр, экинчиси – алар өз милдеттерин аткарып, толугу менен терминдик мааниге жана сапаттарга ээ болгон тексттер жана оозеки кеп болуп эсептелинет. Терминдердин терминдик сапаттарын аныктоодо бир нече критерийлер каралып чыгат, алардын ичинде: 1) статистикалык белгилерге жана көрсөткүчтөргө негизделген критерийлер : канчалык жыш колдонулат, канчалык деңгээлде тараган жана пайдаланылат; 2) терминдердин ушул тутумга таандык тематикалык белгилери: сөздүн семантикалык, тематикалык, аныктоочу жөндөмдүүлүгү; 3) сөздүн башка сөздөр менен айкашуу жана сөз жасоо жөндөмдүүлүгү; 4) чектөөчү критерий: синонимдердин жана когнаттардын жоктугу.

Текст менен иштөөдө мына ушул критерийлердин баары бир эле терминде камтылышы кыйыныраак болот. Дипломатиялык терминдердин колдонулуучу чөйрөсү жана ошол терминдердин өз милдеттерин аткарган, терминдик мааниге жана сапаттарга ээ болгон чөйрө – бул эл аралык мамилелер тармагына тиешелүү сөздүктөр, тексттер, иш кагаздар жана оозеки кеп экендигин жогоруда айтып өтүк. Эл аралык мамилелер тармагында кеңири колдонулган иш кагаздарында терминдердин касиеттери толугу менен ачылышы жана берилген тексттердин басымдуу көпчүлүгүндө интернационалдык терминдер берилери айкын көрүнүш. Аталган тексттерде көп учурларда кыргызча сөздөр менен кабыл алынган терминдердин айкашуусу аркылуу жасалган терминдердин, кыргыз тилинин куранды мүчөлөрүнүн интернационалдык терминдерге жалгашуу жолу менен жасалган терминдердин жыш колдонулушу көрүнүп турат.

Элчилик иш кагаздарында айрым дипломатиялык терминдер кеңири колдонулуп, эличилик иш кагаздарынын текстериндеги негизги, өзөктүү сөздөрүнөн болушат. Алардын ичинен кеңири тараган иш кагазы – *келишим*. *Келишим* иш кагазы катары расмий иш кагаздардын катарына кирет. Келишимдер жеке адамдардын, бир адам менен уюм, мекемелердин, мекемелер менен ишканалардын, башка бир мекемелердин ортосунда, ошондой эле мамлекеттер аралык деңгээлде да түзүлөт. Эл аралык келишимдерге жана анын ар кандай аталышта берилген түрлөрүнө А.А. Громыко дипломатиялык сөздүгүндө кеңири аныктама берген. Сөздүктө *эл аралык келишимдер* - эки же андан көп мамлекеттердин ортосундагы өз ара укуктары жана саясий, экономикалык же башка милдеттери туурасында ачык макулдашылган эркин билдирген иш кагазы катары каралган [5].

Эл аралык келишимдер ар түрдүү аталыштарга ээ: *келишим, макулдашуу, пакт, конвенция, декларация, коммюнике, протокол* ж.б. Бул аталыштар да термин катары каралат. Тигил же бул аталыштын туруктуу аныкталган мааниси жок. Тараптар келишим түзүүдө өздөрү ылайыктуу деп тапкан форманы тандай алат. Катышуучулардын санына карата келишимдер эки жана көп тараптуу болот. Эл аралык келишимдер негизинен жазуу

түрүндө түзүлөт жана адатта киришүүдөн башталат. Бул бөлүк (киришүү, преамбула) келишим түзүүнүн себебин жана максатын, келишимдин иштөө мөөнөтүн жана ал мөөнөттү узартуу мүмкүнчүлүгү көрсөтүлгөн жөнгө салынуучу мамилелердин маанисине тиешелүү конкреттүү токтомдорду, баш тартуу жөнүндөгү эскертүүнүн тартибин, келишимдин күчүнө кирүү шартын, келишимдерди бекитүү тартибин өзүнө камтыйт. Келишимдердин киришүүсүнүн (преамбуласынын) текстинде келишимдердин ушул бөлүгүндө ар дайым тигил же бул грамматикалык формада берилүүчү бир нече сөздөр жана сөз айкаштары кездешет, мисалы, *Тараптар, өз ара кызматташууну мындан ары өнүктүрүүнү көздөп, кызматташууну түзүүнүн маанилүүлүгүн эске алып, мамлекеттердин ортосундагы достук мамилелерди күчөтүү максатында, төмөнкүлөр жөнүндө макулдашышты.*

Эл аралык келишимдердин ар бир түрүнүн өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Алып карасак, **Коммюнике** (фр. communiqué, лат. communicare - билдирүү) – бул эл аралык сүйлөшүүлөрдүн жүрүшү же жыйынтыктары жөнүндө, ишке ашкан эл аралык макулдашуулар, аскер операцияларынын жүрүшү тууралуу расмий билдирүү болуп, өзүнүн структурасында айрым ар дайым тигил же бул грамматикалык формада берилүүчү бир нече сөздөр жана сөз айкаштары колдонулбашы мүмкүн. Ал эми **Пакт** (лат.pactum) – ири саясий мааниге ээ болгон ар түрдүү эл аралык келишимдердин аталышы. «Пакт» термини өз ара же жамааттык коопсуздукту, жардамдашууну, кол салбоону же тышкы саясатты жүргүзүүдө мамлекеттер жүзөгө ашыруучу принциптерди аныктоочу эки же көп тараптуу эл аралык келишимдерге карата колдонулуп келет. **Декларация** (лат. declaration) – мамлекеттин атынан билдирүү, эл аралык келишим болуп эсептелинет жана ушул документте эл аралык келишимдерге тиешелүү тигил же бул грамматикалык формада берилүүчү сөздөр жана сөз айкаштар толугу менен кездешет. **Меморандум** – бул же тигил маселени ар тараптуу баяндап, түзүлгөн абалды талдоого алып, башка тарап менен талаш маселени талкуулап, өзүнүн позициясын коргоо максатында аргументтерди келтирген дипломатиялык иш кагазы. Меморандум жеке же вербалдык нотага тиркеме катары нотанын текстин кыскартуу максатында жазылат, же өз алдынча иш кагазы да боло алат.

Элчилик иш кагаздарына элчинин мамлекеттик жетекчинин расмий өкүлү катары макамын тастыктаган документ – **ишеним грамотасы** болуп эсептелет. Бул документтин текстине гана тиешелүү синтаксистик конструкциялар бар, мисалы, *Атайын жана Ыйгарым укуктуу элчи катары аккредиттөөнү чечтим, ушул грамота менен (аты-жөнү Табыш жөндөмөдө) аккредиттеп жатып, менин атымдан айткандын баарына ишенүүңүздү суранам, ж.б.*

Келтирилген мисалдардын бардыгы кыргыз тилинин дипломатиялык лексикасынын, анын курамында терминдердин, акыркы учурларда эл аралык мамилелер тармагына тиешелүү расмий иш кагаздарында жана документтерде кеңири колдоно баштагандыгынын белгиси катары кароого негиз түзөт.

Адабияттар тизмеси

1. “О методике выделения терминов” [Текст] / В.М.Сергевнина // Термин и слово/ Под ред. М.Б. Борисова. – Горький.:1982. - 46-б.
2. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы [Текст] Б.Ө.Орузбаева. - Фрунзе: Мектеп,1983. - 3-б.
3. Термины и их функционирование [Текст] Межвузовский сборник. – Горький: 1987. - 21-б.
4. Термины и их функционирование [Текст] Межвузовский сборник. – Горький: 1987.- 25-б.
5. Громыко А.А. Дипломатический словарь [Текст] А.А.Громыко. - Москва: Науча, 1984-1986 . - 493-б.